

УДК 82-31:159.96

DOI: 10.26565/2227-1864-2019-83-03

Тотемна залежність персонажів роману С. Процюка «Тотем»

А. Є. Черниш

*кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови і літератури,
Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка;
e-mail: ukrlit@sspu.edu.ua; https://orcid.org/0000-0001-6183-7312*

Стаття присвячена психологічному розкодуванню тотемної залежності одного з головних героїв роману С. Процюка – батька Віктора. Тотем у творі змодельований як метафора людської деструкції, що полягає у прояві блуду, страху, ненависті, аморальності, безвідповідальності, моральної та психологічної індиферентності, інстинктивних бажань до інтиму, патологічному уявленні про світ, викривлених формах стосунків між людьми тощо. Він базований на похоті й зневірі, що знищують персонажів на різних рівнях становлення – особистісному, психологічному, культурному, національному. Встановлено, що батько Віктора у романі С. Процюка змодельований з декількох позицій – батька, чоловіка й коханця. Функціональне навантаження батьківської місії у творі зводиться до ненависті до свого сина Віктора, його психологічної травматизації; функція Вікторового батька як чоловіка полягає у виформовуванні дискурсу морального та фізичного мазохізму, базованого на похоті, байдужості до почуттів Марії, а також створенні напруги і соціальної дистанції між колишнім подружжям; найрозлогіше тотемна залежність героя представлена у його функції коханця, залежного від жіночого тіла й утіхи, спрямованого на отримання фізичного задоволення й вироблення власної філософії вільних стосунків. Тотем у романі обґрунтований як деструктивний механізм, що має властивість передаватися генетично, програмує наступні покоління інфіковані тотемом, на автодеструкцію, тотемну залежність, дисгармонійність, моральне і навіть фізичне виродження. Встановлено, що герой був індиферентним до сім'ї та соціального життя через свою безвідповідальність, аморальність, легковажність, авантюризм, здатність до численних адюльтерів. Вплив тотему призвів героя до морального виродження й вразливості до інстинктивності. Руйнівний вплив тотему наприкінці життя призвів до усвідомлення батьком Віктора марнотності, суєтності й проминальності життя, розвінчуючи пафос адюльтерства й авантюризму.

Ключові слова: тотем, інстинкт, деструкція, індиферентність, психопростір

Черныш А. Е. Тотемная зависимость персонажей романа С. Протьюка «Тотем».

Статья посвящена психологическому декодированию тотемной зависимости одного из главных героев романа С. Протьюка – отца Виктора. Тотем в произведении смоделирован как метафора человеческой деструкции, заключается в проявлении блуда, страха, ненависти, аморальности, безответственности, моральной и психологической индиферентности, инстинктивных желаний к интиму, патологическом представлении о мире, искаженных формах отношений между людьми. Образ отца Виктора в романе представлен с нескольких позиций – отца, мужа и любовника. Тотем в романе обоснован как деструктивный механизм, имеющий свойство передаваться генетически, программируя следующие поколения на автодеструкцию, тотемную зависимость, дисгармоничность, моральное и даже физическое вырождение. Установлено, что герой был индифферентным к семье и социальной жизни через свою безответственность, безнравственность, легкомыслие, авантюризм, способность к многочисленным адюльтерам.

Автор приходит к выводу, что роман С. Протьюка «Тотем» обозначает деструктивное влияние тотема как ключевой метафоры, как символического кода к постижению жизнеустройства и миропредставление одного из главных героев произведения – отца Виктора. Своим отношением к родным людям он сформировал дискурс психологического и физического мазохизма, которые приблизили его к звероподобию как одному из ключевых деструктивных проявлений тотема, который психически, морально и даже физически постепенно уничтожал героя.

Ключевые слова: тотем, инстинкт, деструкция, индифферентность, психологическое пространство

Chernysh Anna. The Totemic Dependence of the Characters of S. Protsyuk's Novel «Totem»

The article is devoted to the psychological decoding of the totem dependence of one of the main characters of the novel by S. Protsyuk – Victor's father. The totem in the work is modeled as a metaphor for human destruction, which is manifestation of fornication, fear, hatred, immorality, irresponsibility, moral and psychological indifference, instinctual desires for intimacy, pathological perception of the world, distorted forms of relationships between people. It is based on lust and despair, destroying characters at different levels of becoming – personal, psychological, cultural, national. It is established that Victor's father in S. Protsyuk's novel is modeled from several positions – father, husband and lover. Functional load of the father's mission in the work is reduced to hatred of his son Victor, his psychological trauma; the function of Victor's father as a husband is to form a discourse of moral and physical masochism based on lust, indifference to Mary's feelings, as well as creating tension and social distance between the former spouses; the heroic totemic dependence of the hero is most clearly represented in his function as a lover, dependent on the female body and comfort, aimed at obtaining physical pleasure and developing his own philosophy of free relations.

The totem in the novel is justified as a destructive mechanism that has the ability to transmit genetically, programming the next generations infected with the totem, on self-destruction, totem dependence, disharmony, moral and even physical degeneration. It is established that the hero was indifferent to family and social life due to his irresponsibility, immorality, frivolity, adventurism, ability to numerous adulterers. The influence of the totem has led the hero to a moral degeneration and a vulnerability to instinct. The destructive influence of the totem at the end of life led to the awareness of Victor's father of the vanity, vanity and impermanence of life, unraveling the pathos of adultery and adventurism.

Keywords: totem, instinct, destruction, indifference, psycho-space

Проблемно-тематичний діапазон творчості С. Процюка підпорядкований актуальним, але зачасти болісним темам із життя сучасного українця. На всіх рівнях його творів наскрізно звучить тема антиколоніалізму, травмованості людини впливом радянської ідеології, а також деструктивними і викривленими формами сприйняття світу. Його проза визначається координатами психологізму, трагізму й катастрофічності, зачасти потребує особливих технік дешифрування – постколоніальних практик прочитання тексту, практики шизоаналізу, деконструктивістських методів осягнення змісту творів. Окремі аспекти осягнення творчого методу С. Процюка, постколоніального дискурсу його романів, психологічної основи й оніричного простору присвячені студії О. Пухонської, О. Юрчук, Є. Барана, Б. Стрільчика.

Романи С. Процюка потребують уважного й поглибленого аналізу. Як зауважує О. Юрчук, «його творчість намагаються підігнати під різноманітні шаблони, серед яких особливе місце належить маркеру «хворобливий», що проявляється в психіатричному романі, оспівуванні невротизму й сексу, проповідуванні заскоченого патріотизму» [2, с. 139]. Безсумнівно, аналіз творів С. Процюка передбачає врахування особливостей формування роману-психографії, роману-травми, антиколоніального роману / постколоніального роману, роману соціальної клініки, базові елементи яких примхливо синтезуються у його прозописі. Одним із таких показових глибоко психологізованих творів є роман «Тотем», що продукує появу нового героя в контексті новітньої літератури незалежного періоду – деструктивного, аморального, виродженого, психічно нестабільного, хворобливого, позначеного викривленою і патологічною свідомістю. Мета статті – з'ясувати вплив тотему як джерела психічної і фізичної деструкції на процеси світоставлення й психологічної організації персонажів роману С. Процюка.

Роман С. Процюка «Тотем» розкриває процес потрапляння у тотемну залежність і непростий шлях до тотемного звільнення. Тотемом у творі автор означає вплив базових інстинктивних проявів, стадних бажань, нищівних психічних процесів, що деструктують людину на різних рівнях – особистісному, психічному, культурному, соціальному і навіть національному. Тотем, базований на похоті й зневірі, породжує руйнацію персонажів, у той час, як Верховний Тотем, означений вірою у Христа, любов'ю і мудрістю, дарує людині просвітлення. Кожен із персонажів роману С. Процюка «Тотем» – Віктор, батько Віктора, Марія, Владислава, Микита Крещук, Михайло Юркевич – пройшов

свій складний шлях до тотемної залежності чи звільнення.

Деструктивний вплив тотему на свідомість та ідентичність особливо гостро відчували Віктор, його батько, Михайло Юркевич. Їхній психопростір означений категоріями страху, блуду, залежності, гріху, аморальності й нечистивості. Образ батька Віктора у романі С. Процюка означено з декількох позицій – батька, чоловіка і коханця. Прикметно, що автор твору не зазначає імені одного з головних персонажів, означуючи його лише функціонально й рольово – батька Віктора. Ймовірно, пасивне й байдуже ставлення до найрідніших людей призвело до знеособлення персонажа, який понад усе цінував лише власну хіть і задоволення від інтиму з жінками, забуваючи про інші місії, покладені на нього – батька, чоловіка, захисника родини.

Власне батьківська функція персонажа зводиться до усвідомленого ненависного ставлення до свого сина. Його дратувало майже все, що стосувалося Віктора: «Він кричав на Віктора, що той носить некрасиву... зачіску (зовнішність сина, котра є подразником для батька – прекрасний матеріал для психіатрії сімейних відносин), багато і жадібно їсть (коли нас бісять звуки при поглинанні їжі кимось із близьких, вважаймо, ми приїхали у глухий кут, з якого існують лише радикальні шляхи виходу), дивиться на батька неправильним поглядом» [1, с. 4-5]. Ненависне ставлення до сина, постійна роздратованість, невдоволення сімейним життям поклато початок подальшої травматизації Вікторової свідомості й ідентичності. Як зауважує С. Процюк, у дитинстві Віктор походив радше на загнаного звірка, аніж на сина, який відчував ніжну синівську потребу у батьковій опіці. Відтак тотемна запрограмованість на деструктивну залежність від агресії, похоті, страху були закладені Віктору від самого дитинства у процесі негативного й недоброзичливого батьківського виховання: «Віктор добре пам'ятає цей жах батьківського приходу з роботи, цей порожньо-ненависний погляд, що може спопелити. Які казки? Які прогулянки? Іноді, щоправда, батько пробував поговорити з Віктором, але, натикаючись на залякані очі звірка, котрий чекає неминучого лиха, махав рукою і зачинявся у своїй кімнаті» [1, с. 5]. Синівсько-батьківські стосунки вкладалися у координати жаху й страху від обопільного спілкування, породжені ненавистю до появи Віктора, який від самого зачаття був осоружний і непотрібний своєму батькові. Початкові і несвідомі засновки до Вікторової деструкції, тобто руйнівної тотемної залежності, закладені йому ще до його народження. Відтак тотем як деструктивний механізм набув генетичної властивості передаватися у спадок, що згодом виформувалося у дискурс нелюбові, апатії, байдужості, ненависті, психічної деструкції. «Але щодо Віктора, то будь-які міркування видаються смішними і недоречними, адже цей недоносок (як я його ненавиджу!) є жертвою нелюбові» [1, с. 65], – зауважує Вікторів батько, означуючи своє ставлення до сина. Відсутність бажання мати

дитину, підтримувати здорові батьківсько-синівські стосунки, цікавитися життям сина після розлучення з Марією позбавили батька Віктора відповідальності за його життя, психічне здоров'я, моральне виховання. Він, звільнений від будь-яких батьківських обов'язків, не почував своєї провини у знедоленні Віктора: «Дзвонив тобі, виконуючи свій обов'язок, хоча у мене, за великим рахунком, перед тобою немає жодних обов'язків. І тепер мені байдуже – є ти чи нема, здоровий чи хворий, у лікарні чи на смітнику, бо іншого шляху для тебе не бачу» [1, с. 151], – зауважує С. Процюк.

По відношенню до своєї дружини Марії батько Віктора також знаходився у безвідповідальній і пасивній позиції. Його не цікавило шлюбне життя і формування здорової сімейної атмосфери. Він був байдужий до почуттів Марії, оскільки від самого одруження не приховував розчарування у шлюбі, жаліючи себе як невдачу, якому довелося одружитися через незаплановану вагітність: «Я потрапив до другої категорії – невдах, облутаних подружньою павутиною. Марія завагітніла. І розпочалася інша історія... Малосімейна мишоловка (для отримання якої мої інтелігентні батьки-міщухи не поворухнули і пальцем), повзунки, дитячі верески, – хлопець народився дуже неспокійним і нервовим – дефіцити, суспільні катаклізми, до яких мені ніколи не було діла» [1, с. 18]. Індиферентний до сім'ї і до соціального життя, він був зациклений лише на плеканні своєї похоті. Вікторів батько, знаходячись у сильній позиції чоловіка-самця, прагнув у будь-який спосіб позбавитися статусу жертви сімейного життя, що гнітило його. Він, корінний містянин, видавав свою плебейськість за міщанство й аристократизм, переконував передусім себе і свою дружину в особливий статусності своєї персоні, поклавши початки до формування соціальної і психологічної нерівності між ним та Марією. «Я ж корінний міщанин, може, не зовсім «корінний», але у третьому чи четвертому коліні – це факт. І мені приємно було хизуватися перед нею власним родоводом і причетністю. Байдуже, що той «родовід» могли складати плебейські сини і дочки (вдаючись до сумнівних лексем, якщо вже заговорили про міський садизм і сільський мазохізм чи про георасизм), що ціле життя горбатіли на заводах чи займалися вологим прибиранням помешкань» [1, с. 16], – зауважує С. Процюк, вдаючись до художнього осмислення постаті батька Віктора. Дискурс психологічного мазохізму формує не лише його впевненість у геокультурній вищості, а й власне психофізичне знущання над тілом Марії, яка, навіть попри небажання, боялася образити свого чоловіка відмовою. Батька Віктора не зупиняла у задоволенні своєї похоті й примітивних інстинктів ні вагітність Марії, ані її

психологічний і фізичний дискомфорт від злягання зі своїм чоловіком. Він завжди і передусім дбав лише про власний комфорт: «Я був надто темпераментний, і спав з Марією аж до народження дитини. Та що там спав, я замордував її своїм бажанням, тоді я був би, здається, затрахов кілька жінок одночасно, і через кілька годин хотілося ще і ще, Маріїні форми трішки заокруглилися, що надавало мені шаленої охоти володіти нею кілька разів на день» [1, с. 11-12]. Задоволення від сексу Вікторів батько отримував значно більше, ніж від кохання до Марії. Вона була для нього лише об'єктом, наближеним до приватної власності. З її почуттями до нього він ніколи не рахувався. «А мені із першого сімейного досвіду найбільше запам'яталася лише нехіть до перечитування «книжки» Маріїного тіла у сто перше і викурювання безлічі цигарок на кухонному квадратіку малосімейки. [...] Я не мав жалю, що покидаю Марію і Віктора як результат наших перших перечитувань тепер вже малоцікавої книжки» [1, с. 66]. Ймовірно, така байдужість, прохолодність, пасивність у шлюбному житті пояснюється прагненням Вікторів батька до авантюризму. Його адюльтери – результат морального виродження, породженого повною перемою базових інстинктів над волею і моральною дисципліною, а також гріховності, що стала результатом плекання у собі деструкції тотему. Відтак його перша родина – Марія та Віктор – опинилися на маргінесі його психіки, що була не спроможна до співчуття, любові, відповідальності, позаяк дискурс його психологічної свідомості вибудований на категоріях безвідповідальності, аморальності, непостійності, інстинктивності, моральної жорстокості. Вікторів батько у стосунках з Марією досяг апогею байдужості й безвідповідальності, звівши їхні стосунки до огиди, ненависті, апатії і порожнечі, прирікши шлюб на доконечний розрив: «Не відчуваю, Маріє, до тебе нічого, навіть огиди, окрім порожнечі. Good buy назавше» [1, с. 101], – резюмує герой свої шлюбні стосунки. Щоправда, життя змусило батька Віктора згодом переглянути своє ставлення до кохання, до шлюбу й взаємності як необхідної складової любові. Лише згодом, втративши свою чоловічу міць й поступово викорінюючи свій блуд і хіть, перемагаючи деструктивного тотема-звіра у собі, він з теплом і подякою згадуватиме щирість почуттів своєї першої дружини Марії. Усвідомлюючи марнотність свого безглузкого життя, маркованого зляганнями й короточасними сексуальними стосунками з безліччю жінок, батько Віктора поступово наблизився до розуміння скінченності свого авантюризму й адюльтерства як форм автодеструкції, що розщепили його свідомість і психіку, наповнивши психодискурс відчуттями проминальності, безглуздості, аморальності й невідворотності: «Ще пройде кілька років, і буду, як розбещений старець Маодзедун, лише пускати слину при вигляді голої жінки. А тоді – хоч петлю

на шию, бо що ще, окрім жінок, триматиме мене на світі? Дружина теперішня не любить, каже, що змарнувала свій вік зі мною, дочка має власне життя, далі заведе дітей, зять, пенсія; мамо рідна, яка на мене чекає безпролазна нудьга і рутинна!» [1, с. 152].

Прикметно, що герой роману відзначається високим рівнем самокритичності, адже він здатний до аналізу своєї психоперсони. Вікторів батько припускає, що його вчинки і поведінка не вкладаються у координати здорових шлюбних і соціальних відносин. Він цілком самокритично підходить до своєї пихи і розбещеності, усвідомлюючи свою патологічну залежність від сексуальної хіті: «Напевне, я вам не сподобався як людина (курсив автора. – А. Ч.)? Звісно, самовпевнений і цинічний раб (пан?) жіночої плоті. Так, слід визнати, що жіноче тіло є моєю найбільшою пристрасною» [1, с. 35], – зауважує С. Процюк у романі. Його численні сексуальні відносини з жінками позбавлені будь-яких зобов'язань, прив'язаностей, взаємозалежностей. Вони ґрунтовані виключно на задоволенні від фізичного зближення, відтак вільні від будь-якої відповідальності. Швидкоплинні романи та стосунки з жінками сприяли виробленню філософії незалежних стосунків, що позбавляло його морального гніту, психологічного дискомфорту чи мук сумління. У свідомості батька Віктора потяг до мимовільних сексуальних зносин є своєрідною формою компенсації за неповноту його психічної стабільності, вразливість його психоідентичності, що зазвичай передбачає утривалені стосунки, психологічну й моральну залежність дарувати й отримувати любов, сталість і передбачуваність шлюбних взаємин. «Може, ви спитаєте, для чого це роблю, адже двічі одружений і двічі «одітнений»? Ха-ха-ха! Можливо, ви гадаєте, що я сексуально стурбований? Ще раз сміюся, але вже тихіше, бо кожен бабій і спідничник, женофіл чи любитель кунігулісу має приховану статеву вразливість, проблему із ідентифікацією особистості, сублімативні втечі (коли адюльтери є заміном алкогюлю чи наркотиків, екстремальних видів спорту або війни чи її імітації, бо кожен маскулінус дуріє по-своєму) чи сексуальні неврози» [1, с. 36], – зауважує С. Процюк у романі. Він повсякчас вдавався до авантюризму сексуальних відносин як патологічної форми отримання задоволення від життя. Ймовірно, причиняти біль зрадами й відчувати свою вищість над жінками приносило йому моральне задоволення й виражало його

самодостатність, за якою криється страх відмови, посередництва, чоловічої неповноцінності. Надмір свого чоловічого запалу Вікторів батько сублімував у психофізичне задоволення від сексу, перетворивши його на хобі. Щоправда, він свідомий своєї непомірної і непогамовної вдатності до любові без кохання, що вважає швидше своєю перевагою, аніж недоліком, позбавляючи себе прив'язаностей та відповідальності перед жінками: «Моє донжуанське хобі виключає кохання. Кажуть, всі історії Казанови базувалися на величезній любові до жіночого ества, а всі історії Дон-Жуана – на такій же прихованій ненависті. Я обрав третій шлях, не почувуючи ні любові, ні ненависті, лише фізіологічний інтерес, через що рідкісні душевні порухи лякають мене...» [1, с. 85]. Очевидно, його приваблювали довіра, взаємність і пристрасність, якими йому відповідали жінки, позбавлені інтересу до пролонгації стосунків. Короткотривалі й миттєві сексуальні стосунки з жінками формували відчуття його чоловічої міці й водночас забезпечували йому комфортне становище у ситуації безвідповідальності й невибагливості.

Отже, роман С. Процюка «Тотем» означає деструктивний вплив тотему як ключової метафори, як символічного коду до осягнення життєустрою і світоуявлення одного з головних героїв твору – батька Віктора. Дискурс його існування складали руйнівні для людини концепти – ненависть до сина, байдужість до дружин і психопатологічне уявлення про стосунки з жінками, базовані виключно на отриманні фізичного задоволення. Своім ненависним й апатичним ставленням до сім'ї Вікторів батько поклав початок подальшої травматизації свого сина Віктора та дружини Марії. Базовими елементами психологічного становлення батька Віктора як персонажа роману є безвідповідальність, аморальність, хтивість, плебейськість. Своім ставленням до найрідніших людей він сформував дискурс психологічного й фізичного мазохізму, що наблизили його до звіроподоби як одного з ключових деструктивних проявів тотему, що психічно, морально й навіть фізично поступово знищував героя. Численні адюльтери, ненависне ставлення до сина та колишньої дружини, соціальна пасивність призвели до тотемної залежності, що спричинила згодом усвідомлення марнотності й облудливості обраного шляху. Тотемна залежність героїв роману С. Процюка може бути доповнена науковими студіями про психічну й фізичну травматизацію персонажів, психологічними портретами героїв, означених травмованою і множинною особистостями, а також художніми засобами психологізації героїв твору, що має подальшу перспективу літературознавчих досліджень.

Література

1. Процюк С. Тотем. Івано-Франківськ: Типовіт, 2007. 192 с.
2. Юрчук О. У тілі імперії: Українська література у світлі постколоніальної теорії. К.: ВЦ «Академія», 2013. 224 с.

References

1. Protsyuk, S. (2007) Totem [Totem]. Ivano-Frankivsk: Typovit. [in Ukrainian]
2. Yurchuk, O. (2013) U tili imperii: Ukrainka literatura u svitli postkolonialnoi teorii [In the Body of Empire: Ukrainian Literature in the Light of Postcolonial Theory]. K.: Academy. [in Ukrainian]

Черниш Анна Євгеніївна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови і літератури, Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка (вул. Роменська, 87, Суми, Україна); e-mail: ukrlit@sspu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-6183-7312>

Черныш Анна Евгеньевна, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры украинского языка и литературы, Сумской государственной педагогической университет им. А. С. Макаренко (ул. Роменская, 87, Сумы, Украина); e-mail: ukrlit@sspu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-6183-7312>

Chernysh Anna, PhD in Philology, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko (87, Romenskaya str., Sumy, Ukraine); e-mail: ukrlit@sspu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-6183-7312>